

1.01
Prejeto 29. 6. 2005

UDK 001.89:32(436.7)"1938/1945"

Christian Promitzer*

Znanost in zločin - Inštitut za jugovzhodno nemštvo v Gradcu (1938-1945)**

IZVLEČEK

V razpravi obravnava avtor nacistično znanstveno ustanovo "Südostdeutsches Institut" iz Gradca, ki je od 1938 leta pripravljala zasedbo slovenske Štajerske, in s tem obravnava sklop med znanostjo in zločini nacističnega režima. Inštitut je imel tako uporabno usmerjeno znanstveno kot obveščevalno vlogo. Njegove raziskave so se na začetku osredotočili na demografska in narodnostna vprašanja obmejnih območij pokrajine Štajerske, kasneje pa je s svojimi raziskavami podprl nacistično raznarodovalno politiko na slovenskem Štajerskem; njegov vodja Helmut Carstanjen je bil celo odgovoren za znaten del tamkajšnje hudodelske nemške narodnostne politike. Od nemškega napada na Jugoslavijo se je inštitut tudi ukvarjal s širšim prostorom jugovzhodne Evrope s posebnim pogledom na tamkajšnje nemške manjšine. Ker je arhivsko gradivo o "Südostdeutsches Institutu" pomanjkljivo, članek se metodološko naslanja na ocenjevanje njegovih publikacij. Na koncu zasleduje kariere posameznih člankov inštituta v povojni dobi.

Ključne besede: nacizem, druga svetovna vojna, znanost, raznarodovanje, vojni zločini, Gradec, slovenska Štajerska, Slovenci, jugovzhodna Evropa

ABSTRACT

SCIENCE AND CRIME - THE "SÜDOSTDEUTSCHES INSTITUT" IN GRAZ (1938-1945)

The article deals with the National Socialist scientific institution "Südostdeutsches Institut" ("Institute on Southeast Germanism") in Graz in order to throw light on the connection between science and the Nazi crimes. Since 1938 the institute prepared the occupation of Slovene Styria; its scientific approach was application-oriented, and it worked also as an intelligence service. In the beginning its studies concentrated on demographic and ethnic issues of the border regions of the county of Styria, with its studies it later-on supported the Nazi policy of denationalization in Slovene Styria; its chief Helmut Carstanjen was responsible for essential elements of the criminal German national policy executed there. Since the German attack on Yugoslavia the institute also dealt with the wider space of Southeast Europe with special regard to the German minorities there. Due to fragmentary archival sources on the "Südostdeutsches Institut" the article methodologically is based on the analysis of its publications. Finally, it follows the carriers of individual members of the institute in the post-war period.

Key words: National Socialism, Second World War, science, denationalization, war crimes, Graz, Slovene Styria, Slovenes, Southeast Europe

* Dr., Institut für Geschichte, Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Karl-Franzens-Universität, A-8010 Graz, Mozartgasse 3, E-mail: christian.promitzer@uni-graz.at.

** Razprava je predelana in razširjena verzija članka "Täterwissenschaft - Das Südostdeutsche Institut in Graz", ki je objavljen v Mathias Beer/Gerhard Seewann (izd.), Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen - Inhalte - Personen. München 2004, str. 93-114.

Nekaj tednov po 13. marcu 1938, dnevu priključitve Avstrije k "Veliki Nemčiji", je bil v Gradcu, "mestu [nacistične] ljudske vstaje", ustanovljen Inštitut za jugovzhodno nemštvo ("*Südostdeutsches Institut*"). Do sedaj še ni bilo izdelane nobene sintetične analize delovanja te institucije, podatke o njej pa zasledimo v kratkih opombah v strokovni literaturi o znanosti v nacizmu,¹ o zgodovini nemške manjšine v Sloveniji oziroma Jugoslaviji² in o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji.³ Majhen del arhiva *Südostdeutsches Instituta* je bil skupaj z dokumenti obmejnegu urada pokrajine Štajerske ("*Gaugrenzlandamt*") ob koncu druge svetovne vojne prepeljan v Slovenijo in je v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru.⁴

1. Ustanovitev inštituta in njegova ideološka tradicija

Iz poročila iz leta 1943 je razvidno, da je bil *Südostdeutsches Institut* ustanovljen 8. aprila 1938. Veljal je sicer za znanstveno ustanovo, vendar ni bil del graške univerze, temveč je bil vključen v "samoupravo" upravnega aparata pokrajine Štajerske ("*Gauseלבstverwaltung*").⁵ To institucionalno zvezo so vzpostavili z namenom, da bi *Südostdeutsches Institut* nudil na razpolago svoje ekspertize nacistične narodnostne politike na Štajerskem. Njegova naloga je bila spremljati politično dogajanje v Kraljevini Jugoslaviji, pri čemer se je osredotočil na nemško etnično skupino. Inštitut je deloval tudi kot pomožni kolegij ekspertov za štajerske naciste, ki so se zavzemali za čim prejšnjo osvojitve slovenske Štajerske, katera je s sklenitvijo miru v St. Germainu leta 1919 pripadla Jugoslaviji. Po uradni delovni dolžnosti pa je *Südostdeutsches Institut* sodeloval pri posredovanju "poslanstva Nemcev iz Ostmarke kot ustvarjalcev kulture na jugovzhodu."⁶

Ustanovitve *Südostdeutsches Instituta* v Gradcu ne smemo pripisati le zemljepisni bližini jugoslovanske meje. To institucijo je bilo razumeti tudi kot izraz in vrhunec desetletne pokrajinske tradicije "narodnoobrambnih" zaščitnih društev na Štajerskem, katerih delovanje sega v čas narodnostnih bojev v Habsburški monarhiji. Že leta 1889 je bilo kot najpomembnejše združenje osnovano društvo "*Südmark*", ki je od začetka 20. stoletja naseljevalo protestantske družine iz nemškega

1 Michael Fahlbusch: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die "Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931-1945*. Baden-Baden 1999, (dalje Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*) str. 311.

2 Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*. Ljubljana 1966, (dalje Biber, *Nacizem in Nemci*) str. 150, 282, 365, op. 91, str. 419, op. 49.

3 Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*. Maribor 1968 (dalje Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*), str. 98, 758; isti, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945*. Maribor 1980, (dalje Ferenc, *Quellen*) str. 9, 12-14, 31-35, 43, 84, 275-277; Marjan Žnidarič: *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945*. Maribor 1997 (dalje Žnidarič, *Do pekla in nazaj*); Tone Ferenc, Bojan Godeša: *Slovenci pod nacističnim gospostvom 1941-1945*. V: *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*. Ljubljana 2004, (dalje Ferenc/Godeša, *Slovenci pod nacističnim gospostvom*) str. 177-218.

4 Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 282, 419, op. 49. Fond v Arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor nosi oznako "SODI".

5 Robert Mayer: *Das Südostdeutsche Institut in Graz, seine Aufgaben und Arbeiten*. V: *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft Wien in der Deutschen Geographischen Gesellschaft*, 1943, (dalje Mayer, *Das Südostdeutsche Institut*) str. 277-279; prim. tudi: Stefan Karner: *Die Steiermark im Dritten Reich 1938-1945. Aspekte ihrer politischen, wirtschaftlich-sozialen und kulturellen Entwicklung*. Graz 1994, str. 106.

6 Mayer, *Das Südostdeutsche Institut*.

rajha na jezikovno mešanih predelih nekdanje vojvodine Štajerske. To kolonizacijsko gibanje naj bi vzpostavilo jezikovno homogen koridor med mejo strnjenelega nemškega govornega območja in približno 15 km južneje ležečim spodnje štajerskim mestom Mariborom, ki je bilo sicer po večini nemško govoreče, vendar obdano s slovenskimi podeželskimi občinami.⁷

Z razmejčitvijo leta 1919 pa je takšen načrt propadel. Mesto Maribor je skupaj s pretežno slovensko govorečimi območji nekdanje vojvodine pripadlo Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Leta 1925 se je v defenzivo potisnjen "*Südmark*" združil z narodnoobrambnim društvom "*Deutscher Schulverein*" in se poslej osredotočil na izvajanje obrambnih ukrepov proti "infiltraciji" slovenskih priseljencev z onstran meje. In ker je tostran državne meje bivalo čeprav številčno majhno, vendar strah vzbujajoče slovensko govoreče prebivalstvo, se je "*Deutscher Schulverein Südmark*" osredotočil na gradnjo ljudskih šol in gospodarsko pomoč na obmejnem območju.⁸

Društvo je v svojem glasilu "*Grenzland*" dokumentiralo položaj nemške manjšine v deželah naslednicah monarhije, pri čemer je bila pozornost usmerjena predvsem na Kraljevino Jugoslavijo. Po drugi strani pa so politične aktivnosti organizacij nenemških priseljencev v Avstriji spremljali sumničavo. V obdobju "krščanske stanovske države" (1934-1938), ko je nacistična stranka morala delovati v ilegali, je bila "*Deutscher Schulverein Südmark*" ena od redkih zakonsko dovoljenih organizacij, v kateri so bili lahko politično dejavni tudi člani te stranke. V tem času so kasnejši sodelavci *Südostdeutsches Institut*a objavljali prva pisanja v "*Grenzlandu*", v katerih so se v glavnem ukvarjali s položajem nemške manjšine v Jugoslaviji.⁹

"*Deutscher Schulverein Südmark*" je bil po priključitvi Avstrije k "Veliki Nemčiji" razpuščen. Svojo zgodovinsko nalogo je izpolnil, in je bil priključen k "Narodni zvezi za nemštvo v tujini" - VDA ("*Volksbund für das Deutschtum im Ausland*"). Društveni časopis "*Grenzland*" je prenehal izhajati. Njegove naloge je prevzel mesečnik "*Volkstum im Südosten*", ki je izhajal na Dunaju pod vodstvom slikarja Felixa Krausa. Knjižnica društva pa je bila predana novo osnovanemu *Südostdeutsches Institut*u.¹⁰

⁷ Friedrich Pock: *Grenzwacht im Südosten. Ein halbes Jahrhundert Südmark*. Graz - Wien - Leipzig 1940; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 68-78; Eduard G. Staudinger: *Die Südmark. Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereins in der Steiermark bis 1914*. V: Helmut Rumpler/Arnold Suppan (izd.), *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1914*. Wien 1988, str. 130-154; Pieter Judson: *Versuche um 1900 die Sprachgrenze sichtbar zu machen*. V: Moritz Csáky/Peter Stachel (izd.), *Die Verortung von Gedächtnis*, Wien 2001, str. 163-174.

⁸ *Südweststeirisches Grenzland. Das Wirken des Deutschen Schulvereines Südmark im Raume von Soboth bis Kleinradl*. Graz 1937; Christian Promitzer: *Verlorene Brüder. Die Geschichte der zweisprachigen Region Leutschach im 19. und 20. Jahrhundert*. Neobjavljena doktorska naloga. Graz 1996, str. 251-258, 263; o "*Deutscher Schulverein*" in o "*Deutscher Schulverein Südmark*" prim. še: Werner Drobesh: *Der Deutsche Schulverein 1880-1914. Ideologie, Binnenstruktur und Tätigkeit einer (deutsch)nationalen Kulturorganisation unter besonderer Berücksichtigung Sloweniens*. V: *Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen Raum von Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*. Ljubljana 1995, str. 129-154; Sigrid Kiyem: *Der deutsche Schulverein "Südmark" 1918-1938*. Neobjavljena diplomatska naloga, Wien 1995.

⁹ Na splošno prim.: Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 78-101; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 93-103.

¹⁰ Mayer, *Das Südostdeutsche Institut*.

Agens movens inštituta je bil zgodovinar Helmut Carstanjen (1905-1991). Po naročilu VDA je že od leta 1928 v gradu St. Martin pri Gradcu organiziral politične tečaje za aktiviste nemške manjšine iz Jugoslavije. V istem letu je pod lažnim imenom opravil informacijsko potovanje po Spodnji Štajerski, pri čemer je izvedel privatno štetje nemške etnične skupine in novačil agente za VDA.¹¹ Leta 1930 je na graški univerzi promoviral z disertacijo "*Die bevölkerungspolitischen Verschiebungen in der Untersteiermark*" ("Narodnopolitični premiki prebivalstva na Spodnjem Štajerskem"). Delo sta aprobirala zgodovinarja Hans Pirchegger in Kurt Kaser. Medtem ko je nemško nacionalno usmerjen Pirchegger v svoji ekspertizi izpostavil le formalne pomanjkljivosti, je Kaser kritiziral sodobno zgodovinski del. Ta namreč izgublja "močno na značaju znanstvene obravnave in dobiva pečat nacionalno propagandnega pisanja."¹² Ker je nenatisnjen original izgubljen, se moramo zadovoljiti s predelano verzijo, ki je izšla pod psevdonimom Gerhard Werner leta 1935 v seriji "*Forschungen zur Deutschen Landes- und Volkskunde*" ("Raziskave k nemškemu deželoznanstvu in narodopisu") in nosi naslov "*Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*" ("Jezik in narodnost na Spodnjem Štajerskem"). Iz vidika tistega časa se je zdelo, da delo predstavlja inovativen pristop, ker povezuje zgodovino-pisne nastavke z metodami demografije in statistike. Kar se tiče uporabe statističnih podatkov ljudskih štetij se je Carstanjen nedvomno opiral na delo Richarda Pfaundlerja, ki je raziskoval nacionalna razmerja na Štajerskem na začetku 20. stoletja in ugotovil dolgoročen asimilacijski proces slovenskega prebivalstva.¹³ Ta proces je bil v Kraljevini Jugoslaviji prav nasproten, zaradi česar je Carstanjen jugoslovanskima ljudskima štetjema iz 1921 in 1931 očital manipulacijo in z dvomljivimi metodami poskušal ponovno preveriti ustreznost izhodiščnih podatkov in jih v korist nemškega prebivalstva na Spodnjem Štajerskem dopolniti s podatki, ki jih je sam zbral leta 1928.¹⁴ S svojim zgodovino-pisnim prikazom pa se je Carstanjen postavil v tradicijo graškega zgodovinarja Arnolda Luschin-Ebengreutha, ki je po prvi svetovni vojni iz nemškega stališča ugovarjal razmejitvi v St. Germainu. Pri tem je Luschin izpostavil zgodovinsko vlogo lokalnega nemškega prebivalstva kot "kulturonosca", katero so sedaj Slovenci s svojo državno odcepitvijo zavrnil. Medtem ko je Pfaundler slovensko prebivalstvo Spodnje Štajerske še označeval tako, ga je Luschin opisal kot Nemcem prijazne "vindišarje", med katerimi bi se

¹¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 21 in 44; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 85. Iz doktorskih zapiskov Helmuta Carstanjena je razvidno, da med zimskim semestrom 1927/1928 in poletnim semestrom 1928 ni bil vpisan - prim. Archiv der Universität Graz, Doktoratsakt 1695/1930. Tam se nahaja tudi Carstanjenova vpisna knjiga, iz katere je razvidno, da je bil Carstanjen augsburške veroizpovedi in da je bil rojen v Gradcu kot sin zdravnika. Torej navedba nekega spodnještajerskega nacističnega, podana na zaslišanju na jugoslovanskem vojaškem sodišču leta 1945, ki priča o tem, da Carstanjen domnevno izvira iz spodnještajerskega kraja Ormož pod imenom Kostanjšek, ni pravilna - prim. Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 156, op. 88.

¹² Archiv der Universität Graz, Doktoratsakt, 1695/1930.

¹³ Richard Pfaundler (1906): *Die nationalen Verhältnisse in Steiermark am Ausgange des 19. Jahrhunderts*. V: *Statistische Monatsschrift NS XI* (1906), str. 401-430; isti, *Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks*. V: *Statistische Monatsschrift NS XII* (1907), str. 557-592; isti, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den deutschösterreichischen Alpenländern*. V: *Deutsche Erde* 11 (1912), str. 97-109; isti, *Die Staatsgrenze Österreichs in Steiermark*. Wien 1919 (*Flugblätter für Deutschösterreichs Recht* 2).

¹⁴ O Carstanjenovi disertaciji in o njegovih špekulacijah s številkami prim. tudi Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 21, 98; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 87; Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 320; Janez Cvirn: *Nemci na Slovenskem (1848-1941)*. V: "*Nemci*" na Slovenskem 1941-1955. Ljubljana 2002, str. 111-114.

našlo tudi mnogo slaviziranih Nemcev, ki so se razlikovali od pravih Slovencev na Kranjskem.¹⁵ Carstanjen je zaključil svojo argumentacijo s tem ko je trdil, da nemštvu naklonjena orientacija regionalnega slovenskega prebivalstva ne omogoča prištevanja Spodnje Štajerske le v okvir "nemškega kulturnega prostora" ("*deutscher Kulturboden*"), kot se je do takrat izražala nemško nacionalna stran, temveč celo v "nemški narodni prostor" ("*deutscher Volksboden*") kot "nemška obmejna krajina".¹⁶ Ta poskus parcelizacije prebivalstva Spodnje Štajerske na nemško govoreče, "vindišarje" in "narodno zavedne" Slovence moramo videti v luči bodoče napadalne politike tretjega rajha in je bila že vnaprej v skladu s politiko SS: priznati čim več "ljudskih drobcev" in s tem oslabiti narodnega sovražnika.¹⁷ V primeru Spodnje Štajerske naj bi bili ta "narodno zavedni Slovenci", ki so bili po napadu na Jugoslavijo aprila 1941 določeni za izgon, medtem ko so bili "nemštvu prijazni vindišarji" določeni za ponemčenje.

Po teh dejstvih bo zanimivo izvedeti, ali obstajajo slovenske reakcije na Carstanjenovo monografijo in katere so. Recenzijo knjige je v *Geografskem vestniku* (letnik 1936/37) objavil slovenski polihistor Franjo Baš (1899-1967), po izobrazbi geograf in takrat v Mariboru banski arhivar ter vodja tamkajšnjega pokrajinskega muzeja. V njej je Carstanjena označil kot epigona nemško nacionalnih znanstvenikov. Med temi je Baš posebej imenoval političnega pisatelja in politika Bartholomäusa von Carnerija, geografa Viktorja Paschingerja in Roberta Siegerja ter zgodovinarje Hansa Pircheggerja, Luschin-Ebengreutha, kot tudi Ernsta Klebela.¹⁸ "Številna tovrstna dela ne podajajo v bistvu ničesar novega ter samo obnavljajo in izpolnjujejo" ideologijo predhodnikov. Njihovo hotenje je omejeno na poskus, da bi zgodovinsko dokazali "nemški značaj" in "nemško kulturno delo cerkve, plemstva in posebno meščanstva" in "nemško posestno stanje" na slovenskem Štajerskem.¹⁹ Baš je poudaril tudi neupoštevanje jezikovnih kriterijev pri Carstanjenu oziroma Wernerju:

¹⁵ Arnold Luschin-Ebengreuth: Die Zerreißung der Steiermark. Zwei Denkschriften. Graz 1921, še posebej str. 41-44. V tem sklopu je potrebno opozoriti na t. i. "vindišarsko teorijo", ki jo je izdelal koroški zgodovinar Martin Wutte; prim. Martin Wutte: Deutsch - Windisch - Slowenisch. Zum 7. Jahrestag der Kärntner Volksabstimmung. Klagenfurt 1927. Za širšo zgodovinsko ozadje te "teorije" prim. med drugimi Tone Zorn: Vloga "vindišarske" teorije na Štajerskem. V: Koroški koledar 1975, str. 54-63; Tom Priestley: Zur Rechtfertigung des Unentschuldbaren: Politische Manipulation ethnischer Bezeichnungen in Gebieten mit slowenischen Minderheiten in Österreich und Ungarn. V: Slowenische Steiermark. Verdrängte Minderheit in Österreichs Südosten. Wien - Köln - Weimar 1997 (Zur Kunde Südosteuropas 2/23), str. 297-344; Christian Promitzer: Body, Race and the Border. Notes on a Paradigm of German National Thinking about the Slovenes. V: Zbornik Janka Pleterskega. Ljubljana 2003, str. 597-608; isti, The South Slavs in the Austrian Imagination: Serbs and Slovenes in the Changing View from German Nationalism to National Socialism. V: Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe. New York - Oxford 2003, str. 183-215.

¹⁶ Gerhard Werner: Sprache und Volkstum in der Untersteiermark (Leipzig 1935) (Forschungen zur Deutschen Landes- und Volkskunde XXXI, 3), str. 161. O teoriji "nemških kulturnih in narodnih tal" glej Albrecht Penck: Deutscher Volks- und Kulturboden. V: Carl Christian von Loesch (izd.), Volk unter Völkern. Für den deutschen Schutzbund. Breslau 1925, str. 62-73 in Michael Burleigh: Germany turns eastwards. A study of Ostforschung in the Third Reich. Cambridge in dr. 1988, str. 26-29.

¹⁷ Prim. Götz Aly/Karl-Heinz Roth: Die restlos Erfassung. Volkszählen, Identifizieren, Aussondern im Nationalsozialismus. Berlin 1984 (Rotbuch 282), str. 10.

¹⁸ Prim. Franjo Baš: Werner Gerhard dr., Sprache und Volkstum in der Untersteiermark. V: Geografski vestnik XII-XIII, 1936-1937, str. 226-228, cit. str. 226.

¹⁹ Prav tam, str. 226.

"Načelno odklanja jezik kot določilo za pripadnost kaki narodnosti ter poudarja na podlagi predpostavke o geografski enotnosti nekdanje avstrijske vojvodine Štajerske raso, zgodovinsko skupnost in kulturno sožitje kot merilo za kritično opredeljevanje k posamezni narodnosti. S tem hoče postaviti štajerske Slovence v vrsto Kašubov, Mazurov, moravskih in gradiščanskih Hrvatov ter zgornjih Šlezijcev, ki naj bi skupaj s koroškimi "Vendi" zaključili na jugu vrsto 'jezikovno slovanskih, a narodnostno nemških' vzhodnih sosedov. Redka vrhnja plast izobražencev-Slovencev - tako hoče razlikovati avtor - nima z 'vendstvom' nikake etnične skupnosti. /.../. Tendenca Wernerjevega dela je po navedenem istovetna s predvojno avstrijsko ekspanzivnostjo preko Drave na jug in s povojno nemško iredento; metodično pomeni ta tendenca aplikacijo koroškega političnega in antropogeografskega nastopanja do Slovencev na Štajerskem, in sicer predvsem na podravske Slovence."²⁰

Tudi če se ne bi natančneje ustavljali pri pokrajinskih podrobnostih, ki jih obravnava ta kritika v zvezi s Carstanjenovimi zgodovinskimi dokazili, in ki vključuje tudi ovrednotenje zgodovinskih migracijskih gibanj, se je z Bašem potrebno strinjati, ko izrazi dvom v Carstanjenove trditve, da lahko fevdalizem na Štajerskem služi kot "dokaz nemške antropogeografske posesti Slov. Štajerske".²¹ Prav novejša raziskave so pokazale, da je problematično projicirati morderno nacionalno orientacijo prebivalstva v čas fevdalizma.²² Daleč bolj zanimiva je - današnjim spoznanjem prav tako odgovarjajoča - Baševa ugotovitev, da pojem "nemškega kulturnega prostora" ne počiva na objektivni podlagi:

"Iz nekdanjega političnega gesla se je do danes razvil znanstveni kulturno-geografski pojem. /.../. Tako je tudi Wernerjeva študija samo primer za narodnopolitično usmerjenost nemške iredente; kot taka išče zgodovinskih in zemljepisnih opor za potrditev opravičenosti pred- in povojnih nemških političnih ciljev ter ne podaja analize slovenještajerskega prebivalstva v antropogeografskem ali etnografskem smislu."²³

Temu je treba dodati, da je Carstanjen izrabil dejansko obstoječo negotovost med deli lokalnega podeželskega prebivalstva, ki se je nanašala na njihovo nacionalno usmerjenost in je izvirala iz neenotnega procesa slovenske *nation building* na slovenskem Štajerskem, ki je bil med leti 1848 in 1945 podvržen kar nekaj zgodovinskim spremembam. Kontakti z dejanskimi in potencialnimi "nemštvo naklonjenimi" med slovenskim prebivalstvom in nacistična propaganda o gospodarski obnovi Nemčije so tvorili podlago, na katero se je nekaj let kasneje lahko skliceval nacistični režim na slovenskem Štajerskem. Približevanje in prilagajanje nemški oblasti pa se je brez izjeme odigralo v okvirih strogo hierarhične sheme. Šele znotraj te se je posameznik moral dokazati in povzpeti do "pravega Nemca".

Da bi genezo tega sistema kolonizacije razumeli v vseh otenkih, je potrebno najprej pogledati nadaljnjo Carstanjenovo biografijo in mrežo, ki ga je etablirala. Kmalu po promociji svojega doktorata je Carstanjen skupaj z graškim geografom Ottom Maullom v časopisu za geopolitiko objavil revizionističen članek o avstrijskih "izmaličenih mejah".²⁴ Carstanjen je Maulla podpiral tudi pri osnovanju

²⁰ Prav tam, str. 226-227.

²¹ Prav tam, str. 227.

²² Prim. Ernest Gellner: Nations and nationalism. Ponatis. Oxford 1988.

²³ Baš, n.d., str. 228.

²⁴ Otto Maull/Helmut Carstanjen: Die verstümmelten Grenzen. V: Zeitschrift für Geopolitik, VIII, 1931, str. 54-63. O nadaljnjem Carstanjenovem publicističnem delovanju prim. Ferenc,

Alpenländische Forschungsgemeinschaft leta 1931 v Salzburgu.²⁵ To združenje je bilo del raziskovalne združbe "*Volksdeutsche Forschungsgemeinschaft*", ki je z osredotočenjem na narodnostna vprašanja pomagala pri znanstveni zasnovi nasilne politike tretjega rajha.

V sledečih letih je Carstanjen poskušal v nacističnem smislu vplivati na organizacije nemške manjšine v Jugoslaviji. V letih 1936 do 1938 je bil funkcionar VDA v Berlinu, zato je imel povezavo z Jugoslavijo preko graškega posrednika, geografa Manfreda Strake (1911-1990), ki je v teh letih v okvirih *Alpenländische Forschungsgemeinschaft* osnoval obveščevalni center, ki je anticipiral dejavnosti *Südostdeutsches Instituta*.²⁶ Straka je leta 1933 promoviral na graški univerzi pri Ottu Maullu z raziskavo o prometni geografiji Koroške.²⁷ Medtem je Carstanjen v Berlinu sodeloval pri široko zasnovanem podvigu - pri izdelavi karte "nemškega jezikovnega in ljudskega prostora".²⁸

Straka je bil kratek čas prvi vodja *Südostdeutsches Instituta*, vendar ga je kmalu nasledil Carstanjen.²⁹ Carstanjen in Straka sta zbrala množico znanstvenih sodelavcev iz Gradca in tudi iz nemške manjšine v Jugoslaviji, med njimi univerzitetnega docenta Hermanna Iblerja (1905-1986) s pravne fakultete, ki je pripadal Varnostni službi SS, geografa dr. Walterja Schneefuša (1899-1958) in dr. Wilhelma Sattlerja, kartografskega inženirja Walterja Neunteufela, kot raziskovalca nemštva poznane slavonskega Nemca dr. Andreasa Lutza (1876-1950) in Berlinčana dr. Herberta Otterstädta (1912-1964). Večina imenovanih je bila dejavna publicistično in v primeru Lutza tudi posvetovalno.³⁰ Inštitut je imel tudi statističnega referenta (Heinz Braumüller), rasnega referenta (dr. Walter Walluschek-Wallfeld, ki je leta 1944 kot vojak padel), tiskovnega referenta (Josef Tutter) in referenta za izobraževanje (Michael Strobl).³¹ Zaradi dejavnosti znanstvenih sodelavcev je bil *Alpenländische Forschungsgemeinschaft*, s katerim je *Südostdeutsches Institut* sodeloval, za območje Štajerske opuščen.³² Po drugi svetovni vojni so slovenski eksperti poskušali rekonstruirati notranjo razčlenjenost *Südostdeutsches Instituta*. Ugotovili so, da je znanstvena dejavnost potekala v oddelku "knjižnica-arhiv" ("*Bücherei-Archiv*"). Oddelek "*Varia*" pa je bil podrejen varnostni službi SS, saj so tu izvajali

Nacistična raznarodovalna politika, str. 88; Janez Cvirn: Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinske pisje o Nemcih na Slovenskem (1848-1941), V: "Nemci" na Slovenskem 1941-1955, str. 72.

²⁵ Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 299.

²⁶ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 53, 61, 88, 113; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 85-91; Arnold Suppan: *Jugoslawien und Österreich 1918-1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*. Wien - München 1996, str. 1002-1004; Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 274, 311, 332 - prim. *Die geographischen Dissertationen der Universitäten Graz, Innsbruck, Wien 1918-1940*. Wien 1940 (*Geographischer Jahresbericht aus Österreich XX*), str. 14.

²⁷ *Die geographischen Dissertationen der Universitäten Graz, Innsbruck, Wien 1918-1940*. Wien 1940, (*Geographischer Jahresbericht aus Österreich XX*), str. 14sl.

²⁸ Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 158.

²⁹ Prav tam, str. 311 in 319, 661. Iz navedb Fahlbuscha ni jasno razvidno, ali je Straka vodenje inštituta predal zaradi prostovoljnega odhoda v vojsko ob izbruhu vojne ali se je to zgodilo prej. Po vojnem pohodu na Norveško se je ponovno razorožil in se vrnil nazaj na inštitut; prim. Gerhard Pferschy: *Nachruf Manfred Straka*. V: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 1990, (dalje Pferschy, *Nachruf Manfred Straka*) str. 303-306, posebno 304.

³⁰ Imena teh sodelavcev so vzeta iz sledečih virov: Mayer, *Das Südostdeutsche Institut*, Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 98; Ferenc, *Quellen*, str. 275. O Iblerjevem članstvu prim.: *Arhiv Muzeja narodne osvoboditve, Maribor, SODI - Graz*, f. 2, 11. 6. 1940.

³¹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 134, 758.

³² Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 258, 311, 661.

izključno dejavnosti, ki niso bile namenjene javnosti, zlasti vohunstvo v Jugoslaviji.³³ *Gauleiter* Sigfried Uiberreither je v začetku leta 1939 vzel inštitut iz pristojnosti kulturnega referata (Oddelek za vzgojo, izobraževanje, kulturno in družbeno skrb, *Abteilung für Erziehung, Volksbildung, Kultur- und Gemeinschaftspflege*) in ga izročil v pristojnost *Gaugrenzlandamta* (za Narodnostna vprašanja in skrbstvo za obmejno območje, *Volkstumsangelegenheiten in Grenzlandfürsorge*), ki ga je vodil gradiščanski SSovec Anton Dorfmeister. Tako je bil *Südostdeutsches Institut* v zadnji instanci podrejen državnemu ministrstvu za notranje zadeve.³⁴ S tem je bilo zagotovljeno, da so se lahko politične službe - še posebno varnostna služba - posluževale znanstvenega aparata *Südostdeutsches Instituta*. Pri tem pa je težko reči, kje so se končale pristojnosti *Gaugrenzlandamta* in kje so se začele pristojnosti *Südostdeutsches Instituta*. Carstanjen se tako pojavlja v aktih Muzeja narodne osvoboditve kot vodja *Südostdeutsches Instituta*, kot član *Gaugrenzlandamta* ali kot pokrajinski akcijski vodja urada *Volksdeutschen Mittelstelle*, ki je navezoval Nemce na Spodnjem Štajerskem na rajh.

Poleg knjižnice so na inštitutu vzpostavili tudi časopisni arhiv jugoslovanskega tiska. Časopisne izvlečke so prevajali v nemščino oziroma delali izvlečke v nemškem jeziku in jih posredovali na strankine urade ter na zunanje ministrstvo. Poleg tega so s pomočjo informacij zaupnih oseb iz Jugoslavije sestavljali tajna poročila, ki so jih prav tako posredovali dalje.³⁵ Glede na publicistično dejavnost so bila v ospredju dela, ki so služila "praktičnemu ukvarjanju z jugovzhodnim nemštvom" in tista, ki jih je izdal Carstanjen v knjižni seriji v okviru *Südostdeutsches Instituta*. O tem so posamezni sodelavci inštituta - Carstanjen, Straka, Sattler, Ibler, Lutz - napisali prispevke za "*Handwörterbuch für das Grenz- und Auslandsdeutschtum*". Sodelavci *Südostdeutsches Instituta* bi morali poskrbeti tudi za predavanja o "jugovzhodnem nemštvu", ki so jih organizirali v povezavi z graško univerzo. Voditi bi morali tečaje in delavnice o vprašanih "jugovzhodnega nemštva" ter zagotoviti material za radio in film, ki sta delo inštituta ponesla v javnost.³⁶

Tematsko in pretežno tudi časovno se da delo *Südostdeutsches Instituta* razčleniti v tri točke:

- 1) Narodna in demografska vprašanja obmejnih območij s Kraljevino Jugoslavijo v letih 1938-1939.
- 2) Načrtovanja in ekspertize za osvojitve Spodnje Štajerske, znanstvena dela o tej pokrajini in praktične dejavnosti v okvirih zasedbene oblasti po aneksiji v letih 1940-1943.
- 3) Študije o nemški etnični skupini v bivši Jugoslaviji in znanstveno udejstvovanje z jugovzhodno Evropo od leta 1940.

³³ To izhaja iz nekega dokumenta, prim.: Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Severni oddelek, šk. 65, mapa 629, zvezek 3. V dokumentu so navedeni tudi oddelki za gospodarstvo, socialo, preskrbo, mladino, šport in ženske. Ti so bili verjetno podrejeni neposredno *Gaugrenzlandamtu*.

³⁴ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 160, op. 150.

³⁵ Biber, Nacizem in Nemci, str. 173, 187, 226, 244, 248, 276; Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik, str. 311.

³⁶ Mayer, Das Südostdeutsches Institut; Biber, Nacizem in Nemci, str. 150.

2. Narodna in demografska vprašanja obmejnih območij s Kraljevino Jugoslavijo

V poletnih mesecih leta 1938 je 18 študentk in študentov graške univerze v okviru terenskih vaj raziskalo šest štajerskih občin ob nemško-jugoslovanski meji v okolici trga Lučane/Leutschach in to z geografskega, etnografskega, medicinskega in demografskega vidika ter z vidika "rasne znanosti". Izsledke raziskave so zbrali v hektografiranem spisu pod naslovom "Vitalna vprašanja obmejnega prebivalstva, raziskana na štajerski južni meji", ki je obsegal 348 strani in je bil razdeljen v štiri zvezke. S tem delom so avtorji sodelovali tudi na "Državnem poklicnem tekmovanju nemških študentov 1938/39" ("*Reichsberufswettkampf der deutschen Studenten 1938/39*").³⁷ Lahko domnevamo, da to multidisciplinarno skupinsko delo ni bilo odvisno samo od lastne iniciative študentov geografije, zgodovine, narodopisja, državoslovja in pravnih ved, saj je bilo k delu istočasno pritegnjenih nadaljnjih 50 sodelavcev in poleg tega še Inštitut za higieno z graške univerze. V uvodu je govora le o "različnih osebnostih, ki imajo neposreden interes do dela".³⁸ Na osnovi kopije študije, ohranjene v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, je bilo naknadno dognano, da naj bi bilo to delo izvršeno "po naročilu S[ü]d[ö]st[ö] D[ö]st[ö] Instituta".³⁹ Zdi se, da tudi ni bilo naključje, da je ministrstvo za notranje zadeve konec leta 1938 dalo štajerskemu *Gaugrenzlandamtu* na razpolago 30.000 nemških mark za raziskavo obmejnih območij z Jugoslavijo in Madžarsko. Dorfmeister je kot vodja *Gaugrenzlandamta* pri ministrstvu za notranje zadeve vztrajal, da naj bi študentje graške univerze za območje okrog Lučan izdelali kar najbolj natančne nacionalne, gospodarske in socialno politične katastre.⁴⁰ Ti študenti so lahko bili le člani že omenjene ekipe "Državnega poklicnega tekmovanja".

Da je bilo delo dejansko izdano po naročilu *Südostdeutsches Instituta* oziroma je njegov nastanek ta inštitut vsaj navdihnil, napeljuje še ena okoliščina. V obmejnih občinah kraja Lučane je namreč živel znaten delež slovensko govorečega prebivalstva. Po eni strani je bilo to prebivalstvo avtohtono, po drugi strani pa je bilo sestavljeno iz priseljencev iz Jugoslavije. Težišče raziskave naj bi tvorila govorno mešana občina Klanci/Glanz, kjer so življenjska območja celokupnega prebivalstva ugotovili s pomočjo vprašalnika, njihova posestva ocenili s pomočjo zemljiških knjig, njihove demografske lastnosti pa s pomočjo cerkvenih matičnih knjig. Poklicni zdravniki so preiskovali dojenčke in otroke, osumljene, da so okuženi s tuberkulozo in "psihiatrično izstopajoče". To ravnanje je doseglo vrhunec v "rasno znanstvenem" prispevku, kjer je bil "slovenski (vindišarski) tip" opisan kot temnolas in temnook ter majhne postave, v življenjskih navadah pa izkazuje "pomanjkljivo higieno, dvoličnost, prekanjenost (nagnjenost k krivoprisežništvu)".⁴¹

³⁷ Lebensfragen der Grenzbevölkerung, untersucht an der steirischen Südgrenze. Arbeit im Reichberufswettkampf der deutschen Studenten 1938/39, 4. zv., prim. Steiermarkisches Landesarchiv Graz (Štajerski deželni arhiv v Gradcu), rokopisi 1858 in L 215 (dalje Lebensfragen). Ostali deli naloge so na razpolago v graški Univerzitetni knjižnici pod signaturo II 199142. "Vodja ekipe" študentov je študijo predstavil tudi javnosti - prim. Willi Schüller: Grazer Studenten an der Südgrenze des Reiches. V: Volkstum im Südosten, 1, 1939, str. 100-105.

³⁸ Lebensfragen, str. 4sl.

³⁹ Steiermarkisches Landesarchiv Graz, rokopis L 215, naslovna stran.

⁴⁰ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 100, 161, op. 159.

⁴¹ Lebensfragen, str. 150sl.

Avtorji študije ugotavljajo, da se sicer med lokalnim slovenskim prebivalstvom ne da najti predstavnikov narodno zavednih Slovencev temveč le Nemcem naklonjene "vindišarje",⁴² kljub temu pa jih skrbi, da se "dejavnost pronemških nazorov" ne bi izkazala kot zadostna pri podpiranju ponemčevalnih ukrepov. Obstajala bi namreč nevarnost, da bi ljudi prepoznavali kot Nemce, "ki to biološko niso."⁴³ Navzočnost slovenske populacije v obmejnem pasu z Jugoslavijo ogroža njegovo primernost v smislu "mejnega okopa in izhodiščnega položaja" in tudi v smislu "centrov širjenja političnega vpliva", ki naj bi bil potreben za "ponovno ponemčenje izgubljene nemške krvi" na Spodnjem Štajerskem.⁴⁴ Zategadelj je bilo nujno potrebno "preprečiti vsako nadaljnje priseljevanje iz Jugoslavije". Predlagali so celo, da je treba "manjvreden človeški material kar se da hitro odstraniti".⁴⁵ Karl Fraiř, eden od organizatorjev pred prvo svetovno vojno uspele naselitve nemških družin v koridor med Mariborom in jezikovno mejo, je konec leta 1938 štajerskemu gauleiterju predstavil istoveten predlog, ki je vseboval "etnično čiščenje" slovensko govorečega prebivalstva s območja celotnega obmejnega pasu. Ta pobuda je bila predana *Südosstdeutsches Institutu* v nadaljnjo obdelavo.⁴⁶

Izsledke študentskega dela je vodja ekipe predstavil na delavnem srečanju *Südosstdeutsches Instituta*, ki ga je sklical Helmut Carstanjen, in je potekal julija 1939 v St. Martinu pri Gradcu. Ob tej priliki so bili predstavljeni tudi drugi pregledi nemškega "narodnostnega dela" v obmejnih predelih pokrajine Štajerske, sosednjih deželah in v jugovzhodni Evropi (Spodnja Štajerska, Slavonija, celotna Jugoslavija, Slovaška, zahodna Madžarska, romunski Banat, Dobrudža, Bukovina in celotna Romunija).⁴⁷

Leta 1939 je *Gaugrenzlandamt* terjal od ministrstva za notranje zadeve dodatna finančna sredstva za delovanje na štajerskih obmejnih območjih, od tega 100.000 nemških mark za *Südosstdeutsches Institut*. Te zahteve so se zviševale nepretrgoma do leta 1941, deloma so bile tudi izpolnjene.⁴⁸ Na podlagi teh sredstev je kartografiranje obmejnih štajerskih predelov doseglo znaten napredek. Leta 1939 je Walter Neunteufel objavil prispevek o "Rasnih premikih prebivalstva v nemško-slovensko-madžarskem obmejnem prostoru", torej v širši okolici Radgone, kjer je s pomočjo analiz ljudskih štetij ugotovil "slovensko infiltracijo" - podobno kot pred tem ekipa študentov z njihovo raziskavo. Pozneje je Neunteufel v knjižni zbirki *Südosstdeutsches Instituta* skupaj z Manfredom Strako in Heinrichom Kunnertom predstavil dve jezikovni karti nekdanje avstrijske zvezne dežele Gradiščanske, ki je bila leta 1938 razdeljena na pokrajini Niederdonau in Štajerska. V spremnem tekstu je po eni strani nakazal na "ogroženost" nemškega večinskega prebivalstva s strani etničnih manjšin Hrvatov, Madžarov in Romov, po drugi strani pa je povzdigoval kulturne dosežke lokalnega "nemštva".⁴⁹ Ta dela bi lahko bila v povezavi

42 Prav tam, str. 60, 70, 307, 313-317.

43 Prav tam, str. 324, 326.

44 Prav tam, str. 294, 329, 339.

45 Prav tam, str. 80-91 in 340-343.

46 Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, SODI, mapa SOInštitut v Gradcu, Korespondenca *Gaugrenzlandamt* I-III, St. Johann ob Hohenburgu, 28. 11. 1938.

47 Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, SODI - Graz, f. 1.

48 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 101.

49 Walter Neunteufel: Blutmäßige Bevölkerungsverschiebungen im deutsch-slowenisch-madjarischen Grenzraum. V: Blätter für Heimatkunde 17 (1939), str. 57-66. Walter Neunteufel/Manfred Straka: Eine Sprachenkarte des steirischen Burgenlandes. Graz [1941], (Das Joanneum: Schriften des

s predhodnimi prizadevanji organizacije *Volksdeutsche Mittelstelle*, ki je želela precizirati takratne narodnostne karte.⁵⁰ Na podlagi teh sta Straka in Neunteufel ocenila tudi statistične rezultate ljudskih štetij medvojnega obdobja na Koroškem.⁵¹

Leta 1940 je Herman Ibler po naročilu *Südostdeutsches Instituta* napisal hektografski spis "Južna meja rajha na Štajerskem. Posiljevana pravica do samoodločbe". To delo ni imelo nobenega empiričnega značaja, vendar je predstavljalo kumulacijo do takrat objavljene nemške nacionalne literature o razmejitvi z Jugoslavijo, pri čemer je Ibler poudaril njen "krivičen" in "nenaraven" značaj. Iblerjev spis, v katerem je Spodnjo Štajersko predstavil kot pomembnejši del "nemškega življenjskega prostora", bi moral služiti kot pomoč za argumentacijo takrat predvsem s strani štajerskih nacistov zahtevano osvojitve Spodnje Štajerske. Po končani vojni naj bi ta spis v nürnberških procesnih aktih služil kot dokazilo za zločinske dejavnosti *Südostdeutsches Instituta*, pri čemer se tudi v aktih Gestapa v Mariboru nahaja domnevno najdena rokopisna verzija z navedbo 4000 jugoslovanskih državljanov, ki naj bi bili po napadu na Jugoslavijo aretirani.⁵²

3. Spodnja Štajerska - načrtovanje in zločin

Novo težišče, s poudarkom na Spodnji Štajerski, se kaže tudi v seznamih nemško govorečih krajev v Jugoslaviji in Sloveniji, ki sta jih v letu 1940 za službeno rabo izdelala geografa Manfred Straka in Wilhelm Sattler.⁵³ V drugi polovici leta 1940 je na *Südostdeutsches Institutu* nastalo več elaboratov, ki jih je verjetno napisal Carstanjen, in so vsebovali prve konkretne načrte za primer, če bi nemške čete zasedle Spodnjo Štajersko. Ti načrti so bili predloženi tudi Ribbentropu in Hitlerju. Takrat je bila najvišjim strankarskim krogom prvič predlagana deportacija tisočih Slovencev in (ponovna) naselitev po prvi svetovni vojni prebeglih nemških Spodnještajercev in pripadnikov nemške manjšine iz drugih delov Jugoslavije.⁵⁴

Po nemškem napadu na Jugoslavijo in aneksiji Spodnje Štajerske je delovanje *Südostdeutsches Instituta* doseglo višek aktivnosti predvsem kar se tiče praktične uresničitve dotakratnih načrtovanj. Ustanovili so lasten lektorat za izdelavo sporočil, ki so jih vključili tudi v nemško belo knjigo o sporu z Jugoslavijo in Grčijo.⁵⁵ Detajlno delo pri novih razmejitvah in delitvi ozemlja zasedenih območij je gauleiter Uiberreither kot novo imenovani šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko

Südostdeutschen Institutes Graz 1); Walter Neunteufel/Heinrich Kunnert: Eine Sprachenkarte des ehemaligen nördlichen Burgenlandes. Graz 1941 (Das Joanneum: Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 5).

⁵⁰ Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 163sl.

⁵¹ Walter Neunteufel/Manfred Straka: Die Entwicklung des Volksbekenntnisse in Kärnten nach den Ergebnissen der amtlichen Volkszählungen 1923 in 1934. Graz 1941.

⁵² Herman Ibler: Das Reiches Südgrenze in der Steiermark. Vergewaltigtes Selbstbestimmungsrecht, Graz 1940 (*tiposkript*); Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg 14. november 1945 - 1. oktober 1946, zv. XXII, Nürnberg 1948, str. 399; Gerald Lichtenegger: Vorgeschichte, Geschichte und Nachgeschichte des Nationalsozialismus an der Universität Graz. V: *Grenzfeste Deutscher Wissenschaft. Über Faschismus und Vergangenheitsbewältigung an der Universität Graz*, brez navedbe kraja 1985, str. 48-71, cit. str. 63.

⁵³ Manfred Straka/Wilhelm Sattler: Ortsverzeichnis zur Gemeindegrenzkarte von Untersteiermark, Mießtal und Übermurgebiet. Graz 1940.

⁵⁴ Ferenc, *Quellen*, str. 9-14, 31-35; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 110-115; Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, str. 312, 672.

⁵⁵ Mayer, *Das Südostdeutsche Institut*, str. 279.

poveril inštitutu. Po njegovih nasvetih so bile uvedene tudi topografske oznake v nemškem jeziku.⁵⁶

Carstanjen je postal narodno politični referent tako pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko kot tudi pri Štajerski domovinski zvezi (*Steirischer Heimatbund*). Ta je bila dejavna kot izpostava NSDAP in je združevala pripadnike nemške manjšine s območja Spodnje Štajerske, Nemcem naklonjeno slovensko prebivalstvo pa je ob izkazu lojalnosti in jezikovne asimilacije lahko prejelo le njene začasne članske izkaze. Carstanjen je bil pristojen za "ponemčenje" Spodnje Štajerske in je igral pomembno vlogo pri deportaciji pred vsem tistih, ki so veljali za politično nezanesljive in za ponemčenje neprimerne Slovence. Prav tako pa je bil udeležen pri naselitvi pripadnikov nemške manjšine na zapuščene domove izseljenih Slovencev. Carstanjen je imel zadnjo besedo pri uničevanju slovenskih kulturnih dobrin, predvsem knjig. Tiste knjige, ki niso bile namenjene za uničenje, pa je knjižnica *Südostdeutsches Instituta* vključila v svojo zbirko. Poleg vseh funkcij je bil leta 1942 Carstanjen tudi član nemško-hrvaške komisije za preselitev Hrvatov iz Spodnje Štajerske.⁵⁷

Tudi drugi sodelavci *Südostdeutsches Instituta* so zavzeli vodilne pozicije znotraj Štajerske domovinske zveze. Vodstvo Urada za demografsko politiko (*Amt für Bevölkerungspolitik*), ki je bil leta 1942 preimenovan v "Rasopolitični urad" (*Rassenpolitisches Amt*), je prevzel referent za rasna vprašanja *Südostdeutsches Instituta* Wallushek-Wallfeld. Referent za statistična vprašanja inštituta, Heinz Braumüller, je bil imenovan za vodjo *Führungsamta I Heimatbunda*. Inštitutov predstavnik za tisk, Josef Tutter, je postal zadolžen za področje propagande, inštitutov referent za izobraževanje, Michael Strobl, pa je postal šef urada za šolstvo.⁵⁸ Wallushek-Wallfeld je bil pristojen za vsa naselitvena in rasno politična vprašanja v Spodnji Štajerski, zato je moral tudi preverjati rasno primernost oseb, ki so se potegovale za sprejem v *Heimatbund*. On kot tudi Braumüller sta se zavzemala za dolgoročno sterilizacijo "zaščitencev" (*Schutzangehörigen*), se pravi za nedeportirane "rasno manjvredne" slovenske prebivalce Spodnje Štajerske.⁵⁹ Manfred Straka, ki je bil v tem obdobju namestnik direktorja *Südostdeutsches Instituta*, je postal pooblaščenec za višje šole pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko, hkrati pa je bil odgovoren za izpostavo *Südostdeutsches Instituta* v Mariboru. Jeseni 1942 je šel prostovoljno v nemško vojsko, saj se bojda ni strinjal s "politiko civilne uprave proti Slovincem".⁶⁰ Poleg njega sta imela pomožno vlogo pri načrtovanju izselitve "na-

⁵⁶ Manfred Straka: Verzeichnis der von Krain an Steiermark angeschlossenen Ortschaften, Graz 1941; Ferenc, Quellen, str. 84 in Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 732.

⁵⁷ Ferenc, Quellen, str. 275-277; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 738, 759; Ferenc/Godeša, Slovenci pod nacističnim gospostvom, str. 197-205; o Carstanjenovi vlogi prim. Die Stabsbesprechungen der NS-Zivilverwaltung in der Untersteiermark 1941-1945. Graz 1996 (Unserer Zeit Geschichte 3), (dalje Die Stabsbesprechungen der NS) str. 31, 34, 38, 51, 78, še posebej str. 230, op. 88. V začetku si je Carstanjen v Spodnji Štajerski ustvaril močan položaj v narodnostni politiki, vendar ga je izgubil že po nekaj mesecih. Ta je bila posledje v pristojnosti SS-narodnostne politike oziroma nadrejenega državnega komisarja za utrjevanje nemštva; prim. Hans Hermann Freising: Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. Das Ende einer Volksgruppe. München 1970 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 24), str. 31-35.

⁵⁸ Ferenc, Quellen, str. 670; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 758.

⁵⁹ Ferenc, Quellen, str. 304, posebno str. 621; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 742, 755, 759, posebno str. 770; Die Stabsbesprechungen der NS, str. 157.

⁶⁰ Pferschy, Nachruf Manfred Straka, str. 304; glej tudi Ferenc, Quellen, str. 304; Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik, str. 312.

rodno zavednih Slovencev" s Spodnje Štajerske tudi Wilhelm Sattler in Herbert Otterstädt, ki je postal ravnatelj meščanske šole v Mariboru.⁶¹ Sodelavci *Südost-deutsches Institut* so bili vključeni v izvajanje okupacije Spodnje Štajerske, zato so publikacijsko produkcijo inštituta zaznamovali novi avtorji. Omeniti je potrebno narodopisno habilitacijo Leopolda Kretzenbacherja (rojen leta 1912) "Germanski miti v epskih ljudskih pesmih Slovencev", ki je nastala kot "prispevek k narodopisju jugovzhodnega obmejnega nemštva". Osnovna misel dela v ospredje postavlja idejo nemške kulture kot temeljne in vodilne, vendar je knjiga v glavnem empirično naravnana in si upa podati celo tiho kritiko raziskovanja "nemškega kulturnega prostora", tako da jo lahko izvzamemo iz vrste že omenjenih objav.⁶²

Povsem v drugačno smer je šla študija o demografski in gospodarski podlagi Spodnje Štajerske, ki jo je v sledečem letu objavil Wilhelm Sattler, in kaže, da so bili deportacijski in ponemčevalni ukrepi nacistov tesno povezani z ekonomskimi cilji. Demografska stran tega dela ni namerjena tako zelo na nacionalne kategorije, temveč mnogo bolj na gostoto prebivalstva, njegovo starostno strukturo, odnos med mestom in podeželjem ter tudi na poklicne in socialne členitve. Drugi del študije pa predstavlja natančen opis gospodarske infrastrukture in naravnih virov. Sklep je jasen: nova nemška uprava je odpravila "nesposobnost beograjske vlade" in "srbsko slabo gospodarjenje". Poslej naj bi veljala rešitev "proizvajalne bitke" v okvirih vojnega gospodarstva: "več proizvajati in proizvedeno bolj varčno izrabiti!"⁶³ Neznatno vlogo, ki jo je avtor pripisoval nacionalno političnim vprašanjem, je bila prav gotovo povezana z dejstvom, da je moral tretji rajh zaradi napredovanja vojne iz potrebe po dodatnih delavnih močeh uskladiti "rasno" politiko. "Ponemčenje" prebivalstva, ki je bilo pripravljeno izpolniti potrebe NS vodstva, je bilo poslej razumeti kot povečano konsekvenco ekonomske penetracije zasedenih območij. Götz Aly in Susanne Heim sta pokazala, da je bila gospodarsko naravnana politika vsekakor združljiva z "rasističnimi" osnovami: "polnovredne Nemce se potemtakem nič več ne označuje primarno glede na določeno zunanost, temveč glede na storilnost in pripravljenost prilagoditve. Za tem je stal ideal dvotretjinske družbe z višjo socialno mobilnostjo."⁶⁴ Če so omenjali nacionalno politiko, kot je storil Carstanjen v uvodu k Sattlerjevi knjigi, so jo obravnavali v tem smislu. Carstanjen je sicer verjel, da lahko masovne deportacije "nacionalno zavednih Slovencev" iz Spodnje Štajerske upraviči z zagotovilom, da bo preostalo slovensko govoreče prebivalstvo glede na zgodovinsko pripadnost zagotovo postalo del nemškega naroda: "*Nikjer v Spodnji Štajerski ni mogoče, opirajoč se na jezikovne razlike, potegniti krune ali rasne meje. [...]. Vse, kar vidi Spodnještajerc v Srbiji, ko je prisiljen tja v vojaško službo, je zanj tuje. Povsem druga narava tamkajšnjega prebivalstva, ki ga pogojuje njihova rasna različnost, mu razkrije ves nesmisel parol, po katerih naj bi skupaj z njimi tvoril skupnost.*"

⁶¹ Ferenc, Quellen, str. 275-277; Anton Scherer, Schulrat Hermann [sic!] Otterstädt †. V: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 13, 1964, str. 113.

⁶² Leopold Kretzenbacher: *Germanische Mythen in der epischen Volksdichtung der Slowenen*. Ein Beitrag zu einer Kulturgestaltung im deutschen Grenzraum. Graz 1941 (Das Joanneum: Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 3), str. 8 in 102. Od leta 1993 je Kretzenbacher, nekoč profesor narodopisja na Univerzi v Münchnu, dopisni član SAZU v Ljubljani.

⁶³ Wilhelm Sattler: *Die Untersteiermark. Eine Darstellung der bevölkerungspolitischen und wirtschaftlichen Grundlagen* (Graz 1942) (Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 8), str. 70-71.

⁶⁴ Götz Aly/Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung, Ausschwitz und die neuen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Frankfurt/Main 1993, (Fischer Taschenbuch 11268), str. 289.

Poslej naj bi bila porušena "poslednja pregrada", "ki še danes stoji na poti - jezik." Ob tem naj bi "nemški vodilni element" z "novim naseljevanjem nemških preseeljencev", predvsem s Kočevskega, pa tudi iz drugih predelov "jugovzhoda", dosegel "bistveno obogatitev" ter "rešil največjo nacionalno politično nalogo svoje zgodovine in zadostil nalogi firerja, po katerem mora Spodnja Štajerska za vedno postati nemška."⁶⁵

V primerjavi s temi ciničnimi in nadutimi besedami, ki so Slovence na Spodnji Štajerski namenile mračno prihodnost, si je Herbert Otterstädt prizadeval vzpostaviti nostalgichen diskurz, kot bi iskal "nemški krvni delež" v sosednji Kranjski. Ta je bil zaradi slovenizacije zadnjih stoletij izgubljen in celo naravnani proti nekdanji lastni narodnosti: "Vedno znova se v vodilni vlogi pojavlja Slovenec z nemškim imenom, danes v boju zoper še navzoče nemštvo."⁶⁶ Po italijanski okupacije večjega dela Kranjske je moralo to prebivalstvo zapustiti svoje domove, tako Otterstädtu ni preostalo drugega, kot da je dokumentiral etnografsko zapuščino nemške etnične skupnosti s Kočevskega, preseljene na mesto deportiranih Slovencev na Spodnjo Štajersko.⁶⁷

---

4. Dejavnosti v zvezi z jugovzhodno Evropo

Že pred napadom na Jugoslavijo aprila 1941 se je *Südostdeutsches Institut* ukvarjal z jugovzhodno Evropo, čeprav v znatno manjšem obsegu kot morda *Südosteuropa-Institut* v Leipzigu in *Südost-Institut* v Münchnu. Tako je Johann Wüsch (1897-1976), član vodstva švabsko nemške prosvetne zveze ("*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*") v Jugoslaviji in hkrati vodja statističnega urada *Kulturbunda* v Novem Sadu, napisal in izdal delo o narodnih razmerjih v Vojvodini.⁶⁸ V začetku leta 1941, verjetno še pred napadom na Jugoslavijo, je Straka v okviru *Südostdeutsches Instituta* objavil svojo habilitacijsko nalogo "Narodna razdelitev Jugoslavije". V njej je poudaril, da je namesto fikcije enega enotnega južnoslovanskega naroda treba na kartah prikazati naseljitveno območje Srbov in Hrvatov ločeno.⁶⁹ To je vredno omembe še posebej zato, ker se je javna nacionalsocialistična politika še do konca marca 1941 sklicevala na en enoten jugoslovanski narod.⁷⁰

⁶⁵ Helmut Carstanjen: Untersteiermark, ein deutsches Grenzland. V: Sattler, n.d., str. 10-12. Carstanjen je svoje predstave o novem političnem redu Spodnje Štajerske opisal nekoliko natančneje v brošuri, namenjeni "le za službeno rabo"; prim. Helmut Carstanjen: Die Untersteiermark. Eine politische Aufgabe an der Südostgrenze des Großdeutschen Reiches. Maribor, brez letnice izida [1944?].

⁶⁶ Herbert Otterstädt: Vom deutschen Blutsanteil in Krain. V: Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung V (1941), str. 39-57, posebno 53; to delo je izšlo tudi kot separat z dodatkom: "Arbeiten des Südost-Institutes, Graz". V založbi Südostdeutsches Instituta je izšlo tudi tematsko podobno delo: Herbert Otterstädt, Deutscher Besitz in Krain. Graz [1941].

⁶⁷ Herbert Otterstädt: Gottschee. Eine deutsche Volksinsel im Südosten. Eine Volkskunde in Bildern, Graz 1941 (Das Joanneum: Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 6); o Otterstädtu prim. še Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik, str. 665.

⁶⁸ Johann Wüsch: Die völkischen Verhältnisse in der südslawischen Woiwodina, Graz, brez letnice izida; o Wüschu prim. Biber, Nacizem in Nemci, str. 18, 255, 291; Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik, str. 655.

⁶⁹ Manfred Straka: Die völkische Gliederung Südslawiens. Graz [1941], (Das Joanneum: Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 2), str. 22. Za to delo, pri čemer ni pozabil na druge znanstvene prispevke, ki so služili politični akciji, je leta 1942 šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko, gauleiter Siegfried Uiberreither, Strako predlagal za odlikovanje; prim. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 161, op. 151.

⁷⁰ Malo pred napadom na Jugoslavijo je Joseph Goebbels dotedanjo pozitivno držo rajha do

Zanimanje publikacijske dejavnosti inštituta se je po razbitju Jugoslavije še bolj usmerilo na območje jugovzhodne Evrope. Leta 1942 je izšel zbornik s prispevki znanstvenikov graške univerze o odnosih tretjega rajha do jugovzhodne Evrope. Zbornik je bil plod sodelovanja štajerskega pokrajinskega vodstva visokošolskih učiteljev in *Südostdeutsches Instituta*. Koncipiran je bil kot niz radijskih predavanj, ki pa "iz tehničnih vzrokov" niso mogla biti predvajana. Večina znanstvenikov, če izvzamemo redke izjeme, med njimi Manfreda Strako, Josefa Matla, Leopolda Kretzenbacherja in Walterja Schneefuša, se je do takrat z jugovzhodno Evropo le malo ukvarjala. Njihovi prispevki, ki so obsegali le nekaj strani, se torej niso odlikovali po originalnosti: v ospredju so bili dosežki Nemcev kot kulturonoscev ter "novi red" v jugovzhodni Evropi kot posledica intervencij in okupacij tretjega rajha. Med najbolj konkretne sodita prispevka Walterja Neunteufela in Siegfrieda L. Gabriela, ki prikažeta položaj jugovzhodnih evropskih držav v okvirih nacističnega "komplementarnega gospodarstva", delno ilustriranega s pomočjo statistike.⁷¹ Poudariti je treba tudi vse večje upoštevanje "zgodovinske vloge" Habsburške monarhije, ki jo je v nemškem smislu interpretirala zgodovinarica Mathilde Uhlirz. Zanj o "pomeni naskok panslavizma proti habsburški monarhiji hkrati spopad slovanstva z germanskim svetom in prodor v srednjeevropski prostor. [...] Kot nekoč v turških časih, naj bi bila tudi sedaj zmaga nad sovražnimi valovi mogoča le z združenimi močmi nemškega naroda. Tragična usoda je bila, da zaradi močno izraženih dinastičnih čustev cesar Franc Jožef ni mogel dojeti nemškega poslanstva njegove države in temu ustrezno ukrepati."⁷²

Leto kasneje je kot zadnja monografija knjižne zbirke *Südostdeutsches Instituta* izšla študija Wilhelma Sattlersa o nemški manjšini na Hrvaškem. Temeljila je na toplih občutkih do v letu 1941 osnovane Neodvisne države Hrvaške. V dodatku je avtor nanizal do takrat izdane pravne tekste, ki so obravnavali položaj nemške etnične skupine. Podobno kot prej Madžari v monarhiji naj bi prvotno tudi Hrvati verjeli, da lahko uspešno asimilirajo druge etnične skupine in zategatelj tudi nemško manjšino. "Šele ko so bili 23 let pod srbskim gospodvom v južno slovanski kraljevini, so takšno obravnavanje občutili na lastni koži. Jasno je, da zaradi takih spoznanj sedaj presojujejo tudi življenje nemške manjšine drugače kot v prejšnjih časih." V Sremu naj bi bila nevarnost asimilacije nemškega prebivalstva z lokalnimi Srbi manjša, ker "njihova drugačna veroizpoved in znatno manj razvita kultura otežujeta rasno čisto zблиževanje, zavoljo česar se mešane zakonske zveze sklepajo mnogo redkeje."⁷³

Jugoslavije spremljal tako rekoč čez noč; prim. Werner Augustinovic/Martin Moll: Deutsche Propaganda im Balkanfeldzug 1941. V: Österreichische Militärische Zeitschrift 38, 2000, str. 459-466, posebno 459.

⁷¹ Walter Neunteufel: Großdeutschlands Wirtschaftsbeziehungen zu Südosteuropa. V: Deutschland und Südeuropa. Die natürlichen, völkischen, kulturellen und wirtschaftlichen Beziehungen des Deutschtums mit den Völkern im Südosten. Graz 1942, (Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 7), str. 112-120; Siegfried L. Gabriel: Zukunftsaufgaben südosteuropäischer Wirtschaftspolitik, prav tam, str. 121-129.

⁷² Mathilde Uhlirz: Das Gesamtdeutschtum und der Südosten von dem Einbruch der Türken bis zum Beginn des Weltkrieges. V: Deutschland und Südosteuropa, str. 35-43, posebno 39; o vlogi Uhlirz v nacizmu prim. Peter Teibenbacher, Mathilde Uhlirz - ein Fall. V: Grenzfeste deutscher Wissenschaft (kot op. 52), str. 88-93.

⁷³ Wilhelm Sattler: Die deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien. Graz 1943, (Schriften des Südostdeutschen Institutes Graz 9), str. 45, 48. Dve leti pred tem je Sattler objavil študijo o slavonskih Nemcih. Knjiga je bila verjetno napisana pred napadom na Jugoslavijo in ustanovit-

Navidez zadnjo objavo *Südostdeutsches Instituta*, politični zemljepis Hrvaške, je napisal Walter Schneefuß, ki si je ime ustvaril kot publicist prav tozadevnih del.⁷⁴ Rokopis je bil dokončan leta 1942, šele leta 1944 pa je inštitut delo izdal v hektografski izdaji. Podobno kot Sattler je tudi Schneefuß srbsko-hrvaškimi nasprotjem pripisal pomembno vlogo. Ta nasprotja je kot "boj za prostor" projiciral v 10. stoletje, ko naj bi prvič prišlo do hrvaškega "bočnega udarca" proti Bosni, katerega bi lahko srbski knezi prestregli le z ohranitvijo svojega centralnega položaja med obema hrvaškima frontama. Po tem vzpostavljena "stalnost prostora" je leta 1941 omogočila hitro izoblikovanje hrvaške države.⁷⁵ Medtem ko so Srbi pod Otomansko vladavino doživeli "stoletja dolgo prekinitev njihove zgodovinske kontinuitete", naj bi Hrvatom bila mogoča "popolna kontinuiteta njihove kulture", katera "je bila bistveno bogatejša in višje razvita kot srbska." Kljub skupnemu jeziku, ki se je sicer izražal v dveh pisavah, jugoslovanska država ni mogla funkcionirati, kajti Srbi in Hrvati so pripadali "dvema različnima kulturnima krogoma". "Za narodnost je potrebno tudi krvno sorodstvo in skupna usoda, ki se izražata v lastni zgodovini in lastni kulturi. Njuna odsotnost pa zanika obstoj neke skupnosti."⁷⁶ Za Schneefuša kot nacista je bilo "pohrvatenje oziroma ponovno pohrvatenje vseh spornih državljanov", kot je evfemistično opisal množične poboje in prisilno spreobrnitev srbskega prebivalstva v Neodvisni državi Hrvaški, povsem razumljivo. Le kar se tiče izгона ("izselitvena politika") opozori, da je ta "mogoč le do določenega števila prebivalstva, namenjenega za izselitev."⁷⁷ Kot hladnega opazovalca izvrševanja oblasti ga niso zanimali kriminalni okviri teh postopkov, temveč ga je mnogo bolj zanimalo, ali bo pohrvatenje Srbov privedlo samo do nastanka takšne nacije, ki bo kot v primeru Jugoslavije in Češkoslovaške v sebi že nosila kal razpada, ali pa bo namesto tega prišlo do pristne "rasne spremembe".⁷⁸ Na enkratni način je Schneefuß v spomin priklical tudi kulturne prednosti Nemcev. Dejstvo, da je bila Bosna in Hercegovina nekaj desetletij pod avstrijsko okupacijo oziroma upravo, ga je namreč pripeljalo do sklepa, da zaradi tega ta dežela - prav tako kot Hrvaška iz srbskega prostora - izstopa kot del "nemških kulturnih tal".⁷⁹ S tem zmazkom je bila publikacijska dejavnost *Südostdeutsches Instituta* zaključena. Knjiga Heinza Brunnerja *Nemštvo na jugovzhodu*, ki je bila še v pripravi, zaradi bližajočega konca vojne ni mogla več iziti.⁸⁰

vijo "NDH", saj je tu vloga Hrvatov v odnosu do nemške manjšine prikazana daleč bolj kritično - prim. Wilhelm Sattler: *Die slawonische Drauniederung als Volksinsellandschaft*. Leipzig 1941 (*Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung* 11).

⁷⁴ Prim. Walter Schneefuß (izd.), *Des Reiches neue Nachbarn*. Salzburg - Leipzig 1939; isti, *Donaüräume und Donaureiche*. Wien - Leipzig 1942.

⁷⁵ Walter Schneefuß: *Politische Geographie Kroatiens*. Graz 1944, str. 12-14, 23.

⁷⁶ Prav tam, str. 111, 116.

⁷⁷ Prav tam, str. 124.

⁷⁸ Prav tam, str. 124.

⁷⁹ Prav tam, str. 168.

⁸⁰ Izid dela je bil napovedan na zadnji strani platnice Sattlerjeve študije o nemški manjšini na Hrvaškem. Domnevamo lahko, da gre pri tem za drugo izdajo naslednjega dela: Heinz Brunner: *Das Deutschtum im Südosten*. In *Verbindung mit dem Volksbund für das Auslandsdeutschtum*. Leipzig 1940 (*Bausteine für Geschichtsunterricht und nationalpolitische Schulung*).

5. Zaključek

Südostdeutsches Institut je od začetka svojega obstoja deloval kot hibridna institucija, ki je svoje uporabno usmerjeno znanstveno delovanje, prežeto z nacistično ideologijo, povezala z obveščevalnimi aktivnostmi. Svoj politični namen je inštitut izpolnjeval z ekspertizami, ki so podpirale osvajanje Spodnje Štajerske, načrtovale njeno "ponemčenje" in predvidele izselitev dela slovenskega prebivalstva. Po aneksiji tega območja je večina sodelavcev inštituta stopila v službo oblasti, ki je bila odgovorna za okupacijo, izvedeno z zločinskimi sredstvi. Publicistično delovanje inštituta se je takrat preusmerilo na celotno jugovzhodno evropsko območje, vendar njegova dela niso niti kvantitativno niti kvalitativno primerljiva s tistimi z inštitutov v Leipzigu in Münchnu. Razlog za to lahko najdemo tudi v vojnem preobratu, ki je omejil možnost za znanstvene aktivnosti. Inštitut je bil ustanovljen kot del pokrajinske oblasti neposredno ob začetku nacistične oblasti v Avstriji, skupaj z njo pa je bil proti koncu vojne tudi likvidiran. Na tem mestu moramo vsaj na kratko omeniti usodo članov *Südostdeutsches Instituta*. Po prepovedi službe in v nekaterih primerih spremembi kraja bivanja so skoraj vsi sodelavci inštituta naredili kariere: Helmut Carstanjen je postal gimnazijski profesor v Berchtesgadnu.⁸¹ Manfred Straka, ki je leta 1943 padel v francosko vojno ujetništvo, se je leta 1949 vrnil v Gradec. Najprej je bil učitelj v višjih razredih osnovne šole in srednješolski učitelj, angažiral se je kot ekspert za vprašanja etničnih skupin, leta 1969 pa ga je štajerski deželni glavar imenoval za vodjo Štajerske zgodovinske deželne komisije (*Historische Landeskommission für Steiermark*).⁸² Hermann Ibler je bil leta 1969 imenovan za rednega profesorja na Inštitutu za gospodarsko in družbeno zgodovino Univerze v Gradcu.⁸³ Walter Schneefuß je bil tiskovni konzultant štajerske trgovinske zbornice.⁸⁴ Walter Neunteufel je do visoke starosti objavljajl - kot tudi Straka - v glasilu *Alpenländischer Kulturverbandes Südmärk*, ki je bilo ponovno osnovano leta 1952. Herbert Otterstädt pa je bil šolski svetnik za osnovne in srednje šole v okrožju Obertaunus.⁸⁵

Fritz Valjavec, starosta nacističnega in povojnega raziskovanja o jugovzhodnem nemštvu, je *Südostdeutsches Institut* v Gradcu javno omenil vsaj enkrat. Menil je, da je osnovanje graškega inštituta pripeljalo do koristne decentralizacije nemškega raziskovanja jugovzhodne Evrope, ki se je do tedaj koncentriralo v Münchnu (*Südost-Institut*), Leipzigu (*Südosteuropa Institut*) in Dunaju (*Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft*). Prav Gradec naj bi bil zaradi svoje zemljepisne lege še posebej primeren za raziskavo jugovzhodne Evrope.⁸⁶

Prevedla Mojca Šorn

⁸¹ Karner, Die Stabsbesprechungen der NS, str. 230 op. 88.

⁸² Pferschy, Nachruf Manfred Straka, str. 304.; Nachruf Manfred Straka. V: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 81, 1990, str. 303-306; Fahlbusch, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik, str. 661sl. Omeniti je treba, da se je Straka še naprej ukvarjal s svojimi stariimi raziskovalnimi temami - prim. Manfred Straka: Untersteiermark - unvergessene Heimat. Graz 1965.

⁸³ Gerald Schöpfer: Hermann Ibler †. V: Blätter für Heimatkunde 60 (1986), str. 130.

⁸⁴ Kurt Reichl: Lexikon der Persönlichkeiten der Steiermark. Graz 1955, str. 419.

⁸⁵ Scherer, Schulrat Hermann. Tudi Otterstädt je ostal zvest prejšnjim raziskovalnim temam - Herbert Otterstädt, Gottschee. Verlorene Heimat deutscher Waldbauern. Freilassing 1962.

⁸⁶ Fritz Valjavec: Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung. V: Jahrbuch der Weltpolitik 1943. Berlin 1943, str. 1055-1092, cit. str. 1086.

Christian Promitzer

SCIENCE AND CRIME - THE "SÜDOSTDEUTSCHES INSTITUT" IN GRAZ (1938-1945)

S u m m a r y

Already since the 1960s Slovene historiography has cursorily dealt with the pivotal role of the "Südostdeutsches Institut" in Graz for the preparation and perpetration of the Nazi denationalization policy in Slovene Styria during the years of 1941-1945. Probably because of fragmentary archival sources until now no concise study on this institution, its staff and its scientific production has been written.

The "Südostdeutsches Institut" stands at the culmination of a German national discourse on the Slovenes as national enemy. Its forerunners were various political associations ("Südmark", "Deutscher Schulverein", "Volksbund für das Deutschtum im Ausland" etc.), which formed the training ground for the future staff of the institute and for its chief Helmut Carstanjen in particular. Carstanjen's doctoral dissertation on language and nationality in Slovene Styria, written in the early 1930s, applied the fatal theory of *German Volks- und Kulturboden*. By his differentiation of the population between Germans, pro-German and nationally conscious Slovenes he already anticipated the procedure for selection after the Nazi occupation of this region in 1941. But at this time nobody who criticized Carstanjen's concept of parceling the population as dubious, as did the Slovene geographer Franjo Baš, knew that its criteria some years later would serve as verdict for being deported, tolerated or well-off under Nazi rule.

After its foundation in spring 1938, shortly after the German annexation of Austria, the "Südostdeutsches Institut" mainly dealt with demographic and ethnic issues in the border regions of the Third Reich vis-à-vis Hungary and Yugoslavia. But it also began with preparations for the occupation of Slovene Styria by producing pieces of biased application-oriented science and working as a Nazi intelligence center vis-à-vis the Yugoslav kingdom.

After the German attack on Yugoslavia members of the staff were engaged in the civil administration of Slovene Styria. While the deportation of Slovenes was finally organized by the SS, Carstanjen was responsible for other measures of the criminal German national policy there.

Since the Third Reich was politically and militarily committed in Southeast Europe the "Südostdeutsches Institut" put additional focus on this broader region, but by its scope and profoundness this engagement could not reach the academic level of research which was conducted by the "Südost-Institut" in Munich and the Institute on Southeast Europe at the University of Leipzig.

The postwar carriers of individual members of the institute, which partly reach into the penultimate decade of the 20th century, reveal an atmosphere, present in Austrian Styria, which has until recently inhibited critical confrontation with the "Südostdeutsches Institut".